

Charles Hartshorne'nun Neoklasik Teizminde Kötülük Problemi

Tuncay AKGÜN | ORCID: [0000-0001-9684-4766](https://orcid.org/0000-0001-9684-4766) | ROR ID: <https://ror.org/05mskc574> | E-Posta: tuncay.akgun@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi, Ankara, Türkiye

Öz

Makalemizin konusu insanlığın kadim sorunlarından biri olan kötülük sorununu yirminci yüzyılın önemli filozoflarından biri olan Charles Hartshorne'un neoklasik teizmi çerçevesinde ele almaktır. Kötülük problemi elbette yeni bir problem değildir. Önemli olan ve aradığımız şey ise böylesine eski bir problem karşısında yeni bir şey duymak ya da söylemektir. Tarih boyunca birçok filozof ve teoloğun bu probleme dair ortaya koydukları açıklamalardan farklı olarak Hartshorne'un bizi heyecanlandıran tarafı hem zamanımıza çok yakın bir zamanda yaşaması hem de meseleye oldukça farklı bir bakış açısı ile bakmasıdır. Hartshorne metafizik ve din felsefesi üzerine yaptığı çalışmalarla oldukça dikkat çekmiş bir filozoftur. Süreç teizmi çerçevesinde ortaya koyduğu farklı Tanrı tasavvuru ile âlemdaki kötülüğü uzlaştırmaya çalışan Hartshorne'un söyledikleri eleştirebilecek yönlere sahip olsa da üzerinde durulmaya ve konuşulmaya değer olduğu kanaatindeyiz. Hartshorne'un fikirleri daha hayatta iken tartışma konusu olmuştur ve günümüzde düşünceleri üzerine makaleler, tezler yazılmaya devam etmektedir. Hartshorne birçok konuyla ilgilense de onun özel ilgisi Tanrı ve Tanrı'nın âlemlerle olan ilişkisine yönelik olmuştur. Onun bu konudaki sorgulamaları onu yirminci yüzyıl din felsefesinde en etkili akımlardan biri olan süreç teolojisi ya da süreç teizmi olarak bilinen akımın başlıca temsilcilerinden biri yapmıştır. Hartshorne'u önemli kılan şeylerin başında bilimin zirvede olduğu yüzyılda Tanrı-âlem ilişkisine getirdiği yeni metafizik açıklamadır. Bu açıklama temelde Tanrı ve âlemin dinamik ve karşılıklı olarak zenginleşen bir ilişki içinde olduğunu, Tanrı'nın âleme içkin ve bir şekilde bağımlı olduğunu savunur. Kötülük konusunda süreç felsefesinin geleneksel açıklamalara karşı temel eleştirisi, Tanrı'nın kudreti ile ilgilidir. Süreç felsefesi Tanrı'nın dünyadaki bütün süreçleri ayrıntıları ile kontrol ettiği

görüşünü kabul etmez. Kötülük reel olup varlıklar arasındaki uyumsuzluktan, amaç çatışmasından ve varlıkların kendilerine sunulan imkânları reddetme özgürlüğüne sâhip olmalarından kaynaklanmaktadır. Özgür olarak karar verme ve sosyal dayanışma zorunluluğu hem iyiliğin hem de kötülüğün dayandığı zemindir. Bu bakımdan, âlemde var olan kötülüğün bütünüyle ortadan kaldırılması söz konusu olamaz. Hartshorne, ibadete layık bir Tanrı tasavvurunu kabul etse de sahip olduğu süreç metafiziği düşüncesi ve kötülük probleminin bir sonucu olarak, Tanrı'nın sınırsız gücünü reddetmek durumunda kalmıştır. Hartshorne'nun sahip olduğu süreç teolojisinin Tanrı tasavvurunda Tanrı'nın her şeyi bilmesi âlemle ve içindeki varlıklarla empati kurması olarak düşünülmüştür. Tanrı âlemde yarattığı varlıkların acılarına ve mutluluklarına ortak olan bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Süreç teizmine göre hem Tanrı hem de insan seçimlerinde özgür varlıklardır. Hem ortaya çıkacak eylemlerin hem de olayların öngörülemez bir şekilde belirlendiği fikri bu teolojide kabul görmemiştir. Tanrı dünya için çeşitli olasılıklar sunmuş ve ortaya çıkan her olay bu olasılıkların kendi içindeki özel durumlara göre gerçekleşmektedir. Yani âlemde determinizm yoktur ve insan özgürdür. Bu özgürlük sayesinde Tanrı âlemde ortaya çıkan kötülüğün nedeni olarak görülemez.

Anahtar Kelimler

Din Felsefesi, Charles Hartshorne, Neoklasik Teizm, Kötülük Problemi, Süreç Teizmi, Teodise.

Atıf Bilgisi

Akgün, Tuncay. "Charles Hartshorne'nun Neoklasik Teizmde Kötülük Problemi". Dini Araştırmalar 67 (Aralık 2024), 25-58.

<https://doi.org/10.15745/da.1532550>

Geliş Tarihi	13.08.2024
Kabul Tarihi	17.10.2024
Yayın Tarihi	20.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İntihal.net
Etik Bildirim	diniarastimalar98@gmail.com
Yapay Zeka Bildirimi	Bu çalışma hazırlanırken yapay zeka araçları kullanılmamıştır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Problem of Evil in Charles Hartshorne's Neoclassical Theism

Tuncay AKGÜN | ORCID: [0000-0001-9684-4766](https://orcid.org/0000-0001-9684-4766) | ROR ID: <https://ror.org/05mskc574> | Email: tuncay.akgun@hbv.edu.tr

Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Divinity, Philosophy of Religion, Ankara, Türkiye

Abstract

The subject of this article is to analyze the problem of evil, one of humanity's ancient dilemma, within the framework of the neoclassical theism of Charles Hartshorne, one of the most important philosophers of the twentieth century. The problem of evil is of course not a new problem. What is important and continues to provoke new perspectives and insights in the face of such an old problem. Unlike the explanations that many philosophers and theologians have offered on this problem throughout history, what excites us about Hartshorne is that he lived in a time very close to our own and that he approaches the problem from a very different perspective. Hartshorne is a philosopher who has attracted a lot of attention with his work on metaphysics and philosophy of religion. Despite Hartshorne's critique, remain significant and worthy of discussion ideas have aspects that can be criticized, it is an indisputable fact that they are worthy of being emphasized and discussed. Having lived a long life, Hartshorne's ideas were the subject of discussion while he was still alive, and they are still being discussed twenty-four years after his death, and academic articles and theses continue to be written on his ideas. Although Hartshorne was interested in many topics, his special interest was in God and God's relationship with the universe. His questioning on this issue made him one of the main representatives of one of the most influential movements in twentieth-century philosophy of religion, known as process theology, a major movement in twentieth-century philosophy of religion or process theism. What makes Hartshorne, one of the most important figures of recent philosophy of religion, important is the new metaphysical explanation he brought to the relationship between God and the universe in a century when science was at its peak. This explanation basically argues that God and the universe are engaged in a dynamic and mutually enriching interaction, and that God is immanent in and

somehow dependent on the universe. The main criticism of process philosophy against traditional explanations of evil concerns God's power. Process philosophy does not accept the idea that God exercises meticulous control over all processes in the world. Evil, in this framework, emerges from the incompatibility between beings, the conflict of purposes, and the freedom of beings to reject the possibilities offered to them. The imperative of free decision-making and social solidarity is the ground on which both good and evil rest. In this respect, it is out of the question to completely eradicate the evil that exists in the world. Although Hartshorne accepts the idea of a God worthy of worship, as a result of his process metaphysical thought and the problem of evil, he had to reject God's unlimited power. In Hartshorne's conception of God in process theology, God's omniscience is thought to empathize with the universe and the beings in it. God is conceived as a being who shares in the pain and happiness of the beings he created in the universe. According to process theism, both God and human beings are free in their choices. The idea that both actions and events are unpredictably determined is not accepted in this theology. God has provided various possibilities for the world, and every event that occurs takes place according to the specific circumstances within these possibilities. In other words, the world is not deterministic, and human beings exercise genuine freedom. Consequently, God cannot be seen as the direct cause of evil.

Keywords

Philosophy of Religion, Charles Hartshorne, Neoclassical Theism, Problem of Evil, Process Theism, Teodise.

Citation

Akgün, Tuncay. "The Problem of Evil in Charles Hartshorne's Neoclassical Theism". *Religious Studies* 67 (December 2024), 25-58.

<https://doi.org/10.15745/da.1532550>

Date of Submission	13.08.2024
Date of Acceptance	17.10.2024
Date of Publication	20.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Plagiarism Checks	Yes - İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	diniarastimlar98@gmail.com
Artificial Intelligence Statement:	Artificial intelligence tools were not used in the preparation of this study.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İnsanlık tarihinin en çok konuşulan ve tartışılan problemlerden biri de kötülük problemi olmuştur. Bunun sebebi hangi dinden hangi milletten hangi cinsten hangi meslekten olursa olsun, zengin fakir fark etmeksizin bu problemin hemen hemen herkesin hayatına dokunan bir yönünün olmasıdır. Problemin Tanrı'ya inanan özellikle de teistik bir Tanrı tasavvuruna sahip kişiler için daha özel bir durumu olduğu açıktır. Çünkü teizmin Tanrı'sı her şeyi bilen, her şeye güç yetiren, mutlak iyi ve adalet sahibi bir varlıktır. Sadece saydığımız bu sıfatlar bile ilk bakışta teizmin Tanrısı ile kötülüğün var olması arasında bir çelişkinin olduğu izlenimini veriyor. Bu yüzden tarih boyunca teist din adamları ve teist filozoflar çeşitli teodiseler ortaya koymuşlar, teizmin Tanrısı ile kötülüğün varlığını makul ve anlaşılır bir şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Bu teodiselerden bir kısmı oldukça güçlü argümanlara sahip iken bir kısmı ise çok zayıf argümanlardan oluşmaktadır. Ama ne kadar güçlü argümanlara sahip olursa olsun teizmin ortaya koyduğu teodiselerin herkesi tatmin ettiğini söylemek güçtür.

Kötülük her zaman insanları meşgul eden bir sorgulama kaynağı olmuştur. Çevremizdeki insanların, özellikle de masumların ve sevdiklerimizin acıları ve ıstıraplarıyla karşılaştığımızda, kaçınılmaz olarak dünyada neden bu kadar çok acı ve kötülük olduğu sorusunu sorarız. Bazen bunun nedenini, doğrudan doğruya birinin aptalca ya da hatalı bir davranışı olduğunu düşünürüz; ancak bu teselli her zaman işe yaramaz. Başka bir deyişle, acı çekme gerçekliği yalnızca bir açıklama değil aynı zamanda bir gerekçelendirme de gerektirir. İnsanın özgür eylemlerinin sonucu ortaya çıkan ahlaki kötülük ile kontrolümüz dışında olduğu düşünülen doğal felaketler yani doğal kötülük arasındaki geleneksel ayrımın bazen yararsız olabilmesinin nedeni de budur. Acının nasıl ortaya çıktığını bilmek onun varlığının insanı rahatsız etmesinin önüne geçemeyecektir. Peki kötülük neden böyle bir varoluşsal sorgulamaya neden olur? Neden sorunludur? Genellikle kötülüğün gerçekliği teistik bir sorun olarak sunulur, çünkü kötülüğün varlığının gerçekten iyiliksever ve her şeye gücü yeten bir Tanrı inancıyla uzlaşmaz olduğu iddia edilir. Acıyı ortadan kaldırma gücüne sahip, tamamen adil

ve sevgi dolu bir Tanrı'nın bunu yaratıklara yaşatmak istemeyeceği düşünülür.¹ Pek çok filozof kötülüğün varlığının teist için bir zorluk teşkil ettiğine inanır ve bir kısmı da kötülüğün varlığının Tanrı'ya olan inancı mantıksız ya da rasyonel olarak kabul edilemez kıldığına inanır.² Üstelik Tanrı'nın varlığını reddetmede en etkili nedenlerden biri de kötülük problemi olmuştur.³ Argümana göre kötülüğün varlığı Tanrı'nın yokluğuna bir delildir. Bunca kötülüğü barındıran bir dünyayı, kemâl sıfatlarla muttasıf bir Tanrı'nın yaratmış olması mümkün görülemez.⁴ Tanrı'nın varlığıyla ilgili rasyonel ve dini kanıtlara olan güvenin yitirilmesi kötülük sorununu daha vahim hale getirmiştir.⁵

Klasik teizmin ortaya koyduğu teodiselerin kötülük problemini çözmekten uzak olduğunu düşündükleri için farklı Tanrı tasavvurlarına sahip olan düşünürler bu konuda farklı bir bakış açısı ve çözümler ortaya koymaya çalışmışlardır. Özellikle yirminci yüzyılda ortaya çıkan 'Süreç Teizmi' bu konuda oldukça dikkat çekici şeyler ifade etmiştir. Süreç teizminin önemli temsilcilerinden biri de Charles Hartshorne (1897-2000) dur. Onun Neoklasik Teizmi ve bundan mülhem ortaya koyduğu fikirlerden birçok kişi etkilenmiş ve bu fikirlerle ilgili olumlu ya da olumsuz yorumlar yapılmıştır. Hartshorne'nun "Neoklasik Teizm"* düşüncesi çerçevesinde kötülük problemi ile ilgili söyledikleri oldukça ses getirmiştir. Hartshorne'un

¹ Santiago Sia, *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead* (Berlin: Peter Lang Publishing, 2004), 51.

² Alvin Plantinga, *God Freedom, and Evil* (Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1974), 7.

³ David Ray Griffin, "Postmodern Dünyada Tanrı", çev. Mevlüt Albayrak, *Arayışlar* 1 (1999), 232.

⁴ William L. Rowe, *Philosophy of Religion: an Introduction* (California: Wadsworth, 2007), 112.

⁵ John B. Cobb & David Ray Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition* (Philadelphia: Westminster John Knox Pres, 1976), 55.

* "Hartshorne, ortaya koyduğu doktrinini, sistemini "Neo klasik teizm" olarak adlandırır. O, Tanrı'yla olan durumunu ortaya koyarken kendisini klasik Hristiyan teizminin bir eleştirmeni yani "neo-klasik teist" olarak tanıtır. Klasik Hristiyan teizmindeki yetersizlikler, inanç noktasındaki tatminsizlikler böyle bir inovasyona sebep olmuştur denebilir. Belki de klasik Hristiyan teizmi kendisini çağın gerektirdiği gibi güncelleyemedi. Hartshorne artık bu düşüncelerin güncellenmesi gerektiğinin farkındadır ve neo-klasik bir Tanrı konsepti ortaya koyma zamanının geldiği düşünüp, bu noktada kendi düşüncelerini oluşturur." Ayrıntılı bilgi için bk. Kadri Özgül, *Charles Hartshorne'un Neo-Klasik Teizmi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 18.

eserleri daha hayatta iken tartışma konusu olmuş ve günümüzde dahi onun düşünceleri üzerine makaleler ve tezler yazılmaya devam etmektedir.

Hartshorne genel felsefesi hakkında genel bir şey söylemek istersek onun on dokuzuncu yüzyıl idealist felsefesinden ve özellikle Josiah Royce'dan etkilenmiş bir filozof olduğunu söyleyebiliriz.⁶ O din felsefesinin birçok konusuyla ilgilense de onun özel ilgisi Tanrı ve Tanrı'nın âlemle olan ilişkilisine yönelik olmuştur. Hartshorne'nun bu konudaki sorgulamaları onu yirminci yüzyıl din felsefesinde en etkili akımlardan biri olan süreç teolojisi ya da süreç teizmi olarak bilinen akımın başlıca temsilcilerinden biri yapmıştır. Son dönem din felsefesinin önemli simalarından biri olan Hartshorne'u önemli kılan şeylerin başında bilim yüzyılında Tanrı-âlem ilişkisine getirdiği yeni metafizik açıklamadır. Bu açıklama temelde Tanrı ve âlemin dinamik ve karşılıklı olarak zenginleşen bir ilişki içinde olduğunu, Tanrı'nın âleme içkin ve bir şekilde bağımlı olduğunu savunur.⁷

1. Süreç Teizmi ve C. Hartshorne'nun Neoklasik Teizmi

Süreç felsefesinin kötülük konusunda geleneksel açıklamalara karşı temel eleştirisi, Tanrı'nın kudreti ile ilgilidir. Süreç felsefesi Tanrı'nın dünyadaki bütün süreçleri ayrıntıları ile kontrol ettiği görüşünü kabul etmez.⁸ Tanrı sonluluk âlemini kaostan çıkarıp yaşam içeren bir kozmosa yönlendirmemiş olsaydı, "kötü" denilen hiçbir şey meydana gelmezdi. Tanrı dünyada bilinçli, rasyonel, kendi kaderini tayin etme kapasitesine sahip varlıklar yaratmamış olsaydı, gezegenimizdeki ahlaki kötülük ortaya çıkmazdı. Dolayısıyla Tanrı'nın kötülükle ilgili sorumlu görülmesi ancak bu nedenlerle olabilir.⁹ Ancak sorunun başka bir yönü daha vardır. Sorun sadece Tanrı'nın kötülükten sorumlu olup olmadığına dair teorik bir sorun değil, aynı

⁶ Brent Stearns, "Hartshorne And Idealistic Philosophy", *American Journal of Theology & Philosophy* 7/1 (January, 1986), 28.

⁷ Özgür Koca, "From Process to God: A Muslim's Critical Engagement with Charles Hartshorne", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 26 (2011), 81.

⁸ Mevlüt Albayrak, *Tanrı ve Süreç* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001), 197.

⁹ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 74-75.

zamanda insanı etkileyen pratik ve varoluşsal bir sorundur.¹⁰

Süreç teizminin de “sınırlı” Tanrı kavramının modern felsefede savunucu bulmasının sebeplerinden biri kötülük probleminin üstesinden gelme arzusudur. Hartshorne kötülüğü, varlıkların kısmi olarak kendi kendilerini belirleme gücüne, dolayısıyla kötülük yapabilme özgürlüğüne sâhip olmalarının tabî bir sonucu olarak görmektedir. Kötülük reel olup varlıklar arasındaki uyumsuzluktan, amaç çatışmasından ve varlıkların kendilerine sunulan imkânları reddetme özgürlüğüne sâhip olmalarından kaynaklanmaktadır. Özgür olarak karar verme ve sosyal dayanışma zorunluluğu hem iyiliğin hem de kötülüğün dayandığı zemindir. Bu bakımdan, âlemde var olan kötülüğün bütünüyle ortadan kaldırılması söz konusu olmaz.¹¹

Süreç teizmi, ilahi basitlik doktrinine sahip geleneksel teizmin aksine bazıları tarafından "çift kutuplu teizm" olarak adlandırılır. Charles Hartshorne'a göre Tanrı'nın iki "kutbu" ya da yönü şunlardır: Bir yanda Tanrı'nın soyut özü, diğer yanda Tanrı'nın somut gerçekliği. Soyut öz ebedidir, mutlak, bağımsızdır, değişmezdir. Tanrı'nın soyut niteliklerini içerir. Bu her an ilahi varoluşu karakterize eden bir tanrısallıktır. Örneğin, Tanrı'nın her şeyi bildiğini söylemek, ilahi yaşamın her anında Tanrı'nın o anda bilinebilir olan her şeyi bildiği anlamına gelir. Somut gerçeklik zamansaldır, görelidir, bağımlıdır ve sürekli değişir. Tanrı'nın yaşamının her anında dünyada yeni, öngörülemeyen olaylar meydana gelir ve bunlar ancak o zaman Tanrı tarafından bilinebilir hale gelir. Dolayısıyla, Tanrı'nın somut bilgisi dünyadaki failer tarafından verilen kararlara bağlıdır. Tanrı'nın bilgisi, dünya ile ilişkili olması anlamında, her zaman dünya tarafından göreceli hale getirilir.¹²

Hartshorne, ibadete layık bir Tanrı tasavvurunu kabul etse de sahip olduğu süreç me-

¹⁰ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 118.

¹¹ Mehmet S. Aydın, *Âlemden Allaha* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000), 101-102.

¹² Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 118.

tafiziği düşüncesi ve kötülük probleminin bir sonucu olarak, Tanrı'nın sınırsız gücünü reddetmek durumunda kalmıştır.¹³ O, Tanrı'nın gücü ve iyiliği ile hayatta karşılaştığımız kötülüklerin nasıl uzlaştırılacağı sorununun gerçekten çözülebileceğini ya da en azından büyük ölçüde hafifletilebileceğini düşünmüştü. Çok dindar biri olmadığını açık bir şekilde ifade etse de Tanrı'ya inandığını söylemiştir. Dinin özünü kabul ettiğini eğer bu onu dindar yapıyorsa, herkes kadar dindar olduğunu söylemiştir.¹⁴ Yüzyıllar boyunca pek çok dini gelenekte çok sayıda bilgili, parlak filozof ve teolog tarafından savunulan ancak kendisinin kabul edilemez bulunduğu Tanrı hakkındaki bazı fikirleri eleştirmiştir. Eski bir geleneği yeni bir bakış açısıyla eleştirmiştir. Ortaya koyduğu düşünce kendisi tarafından bazen süreç teolojisi, bazen de neoklasik teizm olarak adlandırılmıştır.¹⁵

Süreç teolojisinin Tanrı tasavvurunda Tanrı'nın her şeyi bilmesi âlemle ve içindeki varlıklarla empati kurması olarak düşünülmüştür. Tanrı âlemde yarattığı varlıkların acılarına ve mutluluklarına ortak olan bir varlık olarak tasavvur edilmiştir.¹⁶ Süreç teizmine göre hem Tanrı hem de insan seçimlerinde özgür varlıklardır. Hem ortaya çıkacak eylemleri hem de olayların öngörülemez bir şekilde belirlendiği fikri bu teolojide kabul görmemiştir. Tanrı dünya için çeşitli olasılıklar sunmuş ve ortaya çıkan her olay bu olasılıkların kendi içindeki özel durumlara göre gerçekleşmektedir. Âlemde determinizm yoktur ve insan özgürdür. Bu özgürlük nedeniyle ortaya çıkan kötülüğün nedeni Tanrı değildir. Her ne kadar Tanrı'nın insana verdiği özgürlük dolaylı olarak kötülüğe sebep olsa da Tanrı insanın özgürlüğünden taviz vermez, bu özgürlüğü daima destekler. Zaten insanın Tanrı'ya imanının da gerçek bir

¹³ Edward H. Madden & Peter H. Hare, *Evil And The Concept Of God* (Illinois: Charles C. Thomas, 1968), 115.

¹⁴ Charles Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, (Albany: State University of New York Press, 1984), x.

¹⁵ Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, 1-2.

¹⁶ Marilyn McCord Adams, *Horrendous Evils and the Goodness of God*, (Ithaca and London: Cornell University Press, 1999), 79.

iman olması için özgürlük şarttır.¹⁷ İlahi kudreti sınırlamanın Tanrı'nın uluhiyetine zarar vereceği eleştirilerine Hartshorne da bir süreç teisti olarak katılmaz. Ona göre ilahi kudret bir "güç tekeli" anlamına gelmemelidir. Her şeye kâdir olmak demek gücünü var olanlara vermek ve onların kendilerini gerçek anlamda gerçekleştirmelerine yardımcı olmaktır.¹⁸

Süreç teolojisi Tanrı'nın kötülükten dolayı olarak sorumlu tutulabileceğini söyler. Süreç teolojisi, üç temel kavram temelinde ilahi sorumluluk ile suçluluğu birbirinden ayırır:

Tanrı'nın gücü kontrol edici değil ikna edicidir.

Sonlu gerçeklikler, onlar için ilahi amaçlara uymakta başarısız olabilir.¹⁹

"Uygunluk eksik olduğu sürece, dünyada kötülük vardır." Bu sapma gerekli değildir; dolayısıyla kötülük de gerekli değildir. Ancak sapma olasılığı gereklidir; dolayısıyla kötülük olasılığı da gereklidir.²⁰ Süreç teizmi için bu noktanın açıklığa kavuşturulması, bu kadar çok kötülük olasılığının neden gerekli olduğunu açıklamakla ilgili başka bir kavramı gerektirir. Bu kavram da korelasyondur, bu görüşe göre deneyimin şu boyutları arasında bir korelasyon bulunmaktadır: (1) içsel iyilik kapasitesi; (2) içsel kötülük kapasitesi; (3) araçsal iyilik kapasitesi; (4) araçsal kötülük kapasitesi; (5) kendi kaderini tayin etme gücü. Deneyimin bu boyutları arasındaki korelasyon pozitifdir, yani bunlardan herhangi biri artarsa diğerleri de orantılı olarak artar. Buna göre, eğer Tanrı sonlu gerçeklikler kaosundan düzenli bir dünya çıkaracaksa, Tanrı'nın teşvik edebileceği her türlü gelişme bu korelasyonlara uymak zorunda olacaktır.²¹

¹⁷ Joyce Ann Konigsburg, "Panentheism A Potential Bridge for Scientific and Religious Dialogue", *Connecting Faith and Science*, ed. Matthew Nelson Hill vd. (Claremont: Claremont Press, 2017), 172.

¹⁸ Metin Özdemir, "Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2000), 253.

¹⁹ Süreç teolojisinin bu görüşün Yeni Platonculuğun kötülük hakkındaki görüşüne benzerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şaban Haklı, "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ½ (2002), 195-211.

²⁰ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 69.

²¹ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 71-72.

Hartshorne'a göre yaklaşık iki bin yıldır Avrupa teolojisi, kaderini belli bir Tanrı tasavvuruna yani teizme bağlamıştır.²² Hartshorne, Tanrı hakkındaki görüşünü açıklarken, kendisini "neoklasik teist", geleneksel teizmin tek taraflılığına yönelik eleştirisini vurgulamak için "çift kutuplu teist" ve Tanrı ile dünya arasındaki ilişkiye dair görüşünü belirtmek için "panenteist" olarak adlandırmıştır.²³ Geleneksel teizm sadece ilahi mutlaklıktan bahsederken, süreç teizmi "ilahi görelilikten" de bahseder.²⁴

Hartshorne Tanrı'nın varlığına karşı bir delil olarak ileri sürülen kötülük sorunundan hiçbir zaman derin bir rahatsızlık duymamıştır. Rahatsızlık duymak bir yana Hartshorne'un çift kutuplu ya da neoklasik Tanrı anlayışının kalıcı katkılarından birisi, klasik teizmden çok daha fazla, Tanrı'nın varlığını kötülük sorunuyla uzlaştırmaya gayret etmesidir. Hartshorne'un metafiziği Anselm, Aquinas ve diğer klasik teistlerin Tanrı'yı fevkalade mükemmel ve akla gelebilecek en büyük varlık olarak tasavvur ettiklerini söyler ve esasen onların doğru yolda olduklarını savunur ki bu yönüyle klasiktir. Bununla birlikte Hartshorne'un düşüncesi neoklasiktir, çünkü ona göre klasik teizm her durumda mükemmellik ile kastedilen şeyi yanlış anlamıştır. Ona göre bu hata mantıksal bir hatadır; zıtlıkları ve zıt özellikleri çelişkili ve dolayısıyla dışlanmış orta yasa gereği birbirini dışlayan şeyler olarak görme hatasıdır. Ayrıca, mükemmelliğin kendisini her zaman ve yalnızca göreliliklerden ya da ön koşullardan ziyade mutlak özelliklere sahip olmayı gerektirecek şekilde ele almak hatasıdır.²⁵

Analojik yöntemle, insanın sahip olduğu sıfatlardan yola çıkarak ilahi sıfatları anlamaya çalışanlar Campanella gibi geç dönem skolastikler olmuştur. Onun gibi düşünenler Tanrı'nın mükemmel kudret, bilgi ve sevgiye sahip olduğuna inandıklarından, diğer tüm varlıkların bu niteliklerin, bazı durumlarda asgari düzeyde de olsa, kusurlu biçimlerine sahip olması

²² Charles Hartshorne, "Redefining God", *American Journal of Theology & Philosophy*, 22/2 (May 2001), 107.

²³ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 7-8.

²⁴ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 47-48.

²⁵ George R. Lucas Jr., "Charles Hartshorne: The Last or the First?", *The Personalist Forum*, 14/2 (Fall 1998), 95.

gerektiğini düşünmüşlerdir. Hartshorne'a göre Campanella'nın düşündüğü gibi, eşsiz derecede güçlü, sevgi dolu ya da bilge olan Tanrı'yı onun yarattıklarıyla karşılaştırmak mantıklı değildir.²⁶

Hartshorne'un neoklasik teizminde Tanrı'nın mükemmel olması demek acının dünyada tamamen var olmadığı anlamına gelmez.²⁷ Peki eğer Tanrı gücü ve sevgi dolu iyiliğiyle mükemmelse, dünyada neden bu kadar çok kötülük var? Genel itibariyle geleneksel teizm bu soruyu dünyada kötülüğün ontolojik olarak var olmadığını söyleyerek yanıtlamıştır. Geleneksel teistler görünürdeki tüm kötülüklerin aslında iyiliğe giden bir araç olduğunu ve dolayısıyla gerçek anlamda kötülüğün olmadığını söylemişlerdir. Kontrol Gücü olarak Tanrı'nın dünyanın her ayrıntısından ve dolayısıyla tüm (görünürdeki) kötülüklerden sorumlu olduğunu kabul etmek zorunda olsalar da "her şey iyilik için birlikte işlediğinden" Tanrı'nın suçlanamayacağını söyleyebilmişlerdir. Augustine'den Aquinas'a, Calvin'e ve Schleiermacher'e kadar sayabileceğimiz birçok geleneksel teist böyle düşünmüştür.²⁸

Hartshorne geleneksel teistlerin bir kısmının ise kötülük problemi ile ilgili olarak "özgür irade savunması"ni önerdiğini söyler. Ortaya atılan temel iddia, ahlaki kötülüğün Tanrı'nın iyiliğinden ötürü insanlara özgürlük vermeye karar vermesi nedeniyle ortaya çıktığıdır. Özgürlük Tanrı'nın insanlara çok büyük bir iyiliğidir. Bu yüzden Tanrı gerçek özgürlüğe ve onu öngören diğer değerlere sahip olmamıza izin vermek için gönüllü olarak bütünüyle her şeyi kontrol gücünden vazgeçmiştir. Ancak bu teodiseye özgürlüğün gerçekten de Hitler gibi varlıklara sahip olma riskini göze almaya geçecek kadar büyük bir şey olup olmadığına

²⁶ Charles Hartshorne, "Categories, Transcendentals, And Creative Experiencing", *The Monist*, 66/3 (July, 1983), 322.

²⁷ Charles Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics* (Illinois: Open Court Publishing Company, 1962), 43.

²⁸ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 69.

dair şüphe uyandırdığı şeklinde bir itiraz gelmiştir.²⁹ Hartshorne'a göre kötülük sorununa yeterli bir yanıt verebilmek için Tanrı'nın her şeye kâdir olmasını yeniden tanımlamamız, Tanrı'nın mükemmel güce sahip olmasının ne anlama geldiğini netleştirmemiz gerekir. Süreç teodisesinin üç temel metafizik bileşeni vardır. Bunlar: (1) Tanrı'nın gücü zorunlu olarak ikna edicidir, (2) Tanrı her zaman dünyayı daha yüksek uyum ve yoğunluk seviyesine doğru iletmeye çalışır ve (3) bir varlığın iyilik kapasitesi ile kötülük kapasitesinin orantılı olarak arttığı ya da azaldığı değer ve güç korelasyonu vardır. Dolayısıyla Tanrı dünya üzerinde tek taraflı bir güce sahip değildir ve sonuç olarak O, gerçek kötülüğün olmadığı bir dünya yaratmadığı için de suçlanmamalıdır.³⁰

Hristiyanlık, Tanrı'yı ahlaki kötülüğün var edicisi olarak görme riskine rağmen Tanrı'nın her şeyi kontrolünde tutan mutlak güç olduğunu savunmuştur. Bunun amacı görünüşte kötülük galip gelecek gibi olsa da sonunda Tanrı ve iyiliğin galip geleceği düşüncesini insanlara vermektir. Süreç teizmi bu riski almaz ve Tanrı'nın isteğinin her zaman yerine getirileceğine dair bir güvence sağlamaz. Dünyadaki kötülük ne kadar büyük olursa olsun, Tanrı'nın bundan mümkün olan her türlü iyiliği çıkarmak için ikna edici bir şekilde hareket ettiğini savunur. Bu ikna edici gücün aslında tüm güçlerin en büyüğü olduğunu ileri sürer. Tanrı ikna etmek ister ama bizim buna kulak vereceğimizin garantisi yoktur. Tanrı, insanların yıkıcı eylemlerinin sonuçlarını önlemek için bir *ex machina* (Makine Tanrı) olarak hareket etmez. Bu sürecin olumlu sonuçlanmasını garanti edemediği için süreç teizminin Tanrısının tanrılık için gerekli olan niteliklere sahip olamayacağı yönünde eleştiriler gelmiştir. Bu sebeple bazıları süreç teizminin ateizm olduğunu iddia etmiştir.³¹

²⁹ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 74.

³⁰ Kenneth K. Pak, *Divine Power and Evil - A Reply to Process Theodicy* (London: Routledge, 2016), 10.

³¹ Cobb, & Griffin, *Process Theology: An Introductory Exposition*, 118.

2. Hartshorne'a Göre Kötülük Problemi

Hartshorne'a göre kötülük problemi teolojide her zaman en ciddi sorun olmuştur.³² Hartshorne kötülüğün nedenini açıklayarak kendi teodisesini ortaya koymaya çalışır. Meseleye hümanist yaklaştığı için ilk bakışta sadece meselenin teorik boyutu ile ilgileniyor gibi görünür.³³ Hartshorne'nun kötülük problemine yaklaşımını belirleyen şey metafiziğinin temelini oluşturan neoklasik teizm düşüncesidir. Ona göre her ne kadar insanlar bu dünyada kötülüğün fazlalığından şikâyet etseler de iyilik kötülükten daha fazladır. Hayatımızın en küçük ve derin boşluklarına dikkatlice baktığımızda aslında iyiliğin kötülükten fazla olduğunu fark ederiz.³⁴

Tanrı tarafından yaratılmış olan bu dünyada kesinlikle kötülük olmamalıydı, bırakın acı ve hüsrani kötü niyetler bile olmamalıydı diyenler vardır. Hartshorne'a göre her şeye gücü yeten varlığın böyle bir dünya yarattığını farz etsek acaba bu durumda 'iyi' herhangi bir anlama gelebilir miydi? Yine böyle bir dünyada hiçbir gerçek seçeneğe sahip olmayan varlıklar özgürlüğün ne anlama geldiğini de bilemeyeceklerdi.³⁵ İnsanın gücü hakkında bir şeyler biliyoruz ama ilahi güç hakkında ne biliyoruz veya bildiğimizi zannettiğimiz şeyin doğru olduğunu nereden biliyoruz? Hartshorne'a göre eğer bunu insanın gücüne bakarak bir analogi ile yapıyorsak ortada çok farklı iki varlık olduğunu unutuyoruz demektir. Bu analogiyi doğru yapmadığımız sürece kötülük problemi diye bir sorundan da bahsetmememiz gerekiyor. Tanrı kötülükleri bize neden gönderiyor sorusu da yanlış bir sorudur çünkü onları Tanrı göndermemiştir. Aksine yaratılanlar birbirlerine iyilik ya da kötülük yapabilir ve yapıyor.³⁶ Canlı varlıkların birbirlerini yiyerek yaşamlarını sürdürdükleri bir dünyanın mutsuz yapısı, birçok şeyde var olan sıkıntı ve dehşet, kötülüğün çokluğu, sık sık dehşete varan kederin çeşitliliği

³² Charles Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism* (New York: Willett Clark & Company, 1941), 30.

³³ Sia, *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead*, 53.

³⁴ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 132.

³⁵ Charles Hartshorne, *A Natural Theology For Our Time* (Illinois: Open Court Publishing Company, 1989), 82.

³⁶ Hartshorne, *A Natural Theology For Our Time*, 119-120.

ve kaçınılmazlığı, ölümün acısına doğru hızla ilerleyen yaşamın yükü gibi durumların mutlak iyi, bilge ve güçlü bir varlığın eseri olduğu düşünülebilir mi? Hartshorne bu düşünceye karşı bir haykırış yükseltmenin kolaylığının farkındadır. Zor olan ise bu durumu makul bir şekilde açıklamaktır ki bu da o kadar zordur.³⁷

Hartshorne'a göre, kötülük problemini makul bir şekilde açıklamanın önündeki engellerden biri Tanrı'nın her şeye gücü yeten bir varlık olduğu düşüncesidir. Geleneksel teizm, "Tanrı hem her şeye gücü yeten hem de mutlak iyi olan bir varlıksa, neden bu kadar çok kötülük var?" sorusuna, günahın tamamen insanın özgür seçiminden kaynaklandığı, diğer tüm kötülüklerin ise karakterin mükemmelleştirilmesi için disiplin amaçlı gizlenmiş iyilikler olduğu yanıtını vermiştir. Hartshorne tecrübelerimizin bu görüşü bir dereceye kadar doğruladığını düşünmektedir. Ona göre kendi günahlarımızdan sorumlu olduğumuzu kabul etmek zorundayız. Bununla birlikte, bütün insan trajedilerinin gerçekliği karşısında her şeye gücü yeten ve mutlak iyi olan varlıktan yola çıkan klasik teistik cevap ise oldukça yüzeyseldir.³⁸ Hartshorne tarih boyunca filozoflar ve rahiplerin tuhaf Tanrı fikirleri ortaya koyduklarını ve o tanrıları da kötülük yapanları cezalandırmak ve hak edenleri ödüllendirmek için kozmik polis mahkemelerinin yargıçları yaptıklarını iddia eder.³⁹

Hartshorne'a göre kötülük ve iyiliğin ortaya çıkışına ille de metafizik anlamlar yüklemek gerekir, onlar Tanrı tarafından asla önceden belirlenmiş değillerdir. Böyle düşününce "Tanrı neden bize şu ya da bu kötülüğü yapmayı seçti?" sorusu da anlamını yitirecektir.⁴⁰ İnsan olarak bize düşen kötülükten mümkün olduğunca kaçmak, kaçamıyorsak da onun hafifletilmesi için uğraşmaktır. Bunu yapmak yerine inandığımız Tanrı ile kötülük arasında bir ilişki olduğunu düşünerek kötülüğü metafiziksel olarak meşrulaştırmamalıyız. Tarih böyle

³⁷ Charles Hartshorne & William L. Reese, *Philosophers Speak of God* (Chicago: The University of Chicago Press, 1953), 440.

³⁸ Hartshorne & Reese, *Philosophers Speak of God*, 360.

³⁹ Hartshorne & Reese, *Philosophers Speak of God*, 375.

⁴⁰ Hartshorne, *A Natural Theology For Our Time* 59.

düşünen insanlarla doludur. Kötülüğün var olmasının gerekçesi sadece iyinin bilinmesi olmaz. Hartshorne kötülüğün kaynağının yaratılışımızdan gelen özgürlük olduğunu ifade eder. Dolayısıyla gerek katlanılabilir gerekse en ağır kötülüklerin Tanrı'nın ne varlığı ile ne de yokluğuyla ilgisi vardır. Kötülük riski ve iyilik fırsatı bize sunulan özgürlüğün iki yönüdür, bu hayatın bütün anlamının ve bütün varoluşun temelidir.⁴¹

Hartshorne'a göre 'Tanrı vardır' önermesi doğal olarak 'bu dünyayı Tanrı yaratmıştır' sonucunu ortaya çıkarıyor. Tanrı yarattıysa bu dünyada bir düzen, bir sistem olmalı yani rastgelelik olmamalıdır inancı da peşi sıra ortaya çıkıyor. İnsanlardan bazıları dünyanın düzensiz ya da kötü düzenlenmiş bir dünya olduğunu düşünerek Tanrı'nın yokluğu fikrini savunmaktadır. Fakat mümkün bir dünyanın özgür bireylerden oluşması gerektiğini savunan Hartshorne'a göre bireyleri belli bir yapıda (sadece iyilik yapabilen varlıklar olarak) tasarlamak onların özgürlüğüne müdahale etmek demektir. Bu da birey olmanın doğasında olan kaotik yönün kısmen kısıtlanması anlamına gelir. İlahi düzen; çatışma, kötülük ve düzensizlik unsurlarını dışlamaz ve o bilgiyle, bilimle anlaşılabilir. Bilinebilen bir dünya ise ilahi bir düzenleyicinin olduğu fikri ile çelişmez.⁴²

Hartshorne'a göre kötülüğün varlığını kabul etmek Tanrı'nın yokluğuna delalet eden bir şey olamaz. Tanrısız bir dünya fikri yalnızca anlamsız kaos anlamına gelmektedir. Eğer dünyadaki varlıklarda özgürlük olmasaydı elbette her şey kontrol altında olurdu ama böyle bir dünyanın hiçbir anlamı olmazdı. Bütün uyumsuzluk ve tehlikelere rağmen bu dünya var olan her şeyin karşılıklı uyum içinde var olabildiği bir dünyadır. İlahi hikmet de zaten buradadır. İlâhî takdir diye yorumlayarak bazı kötülüklerin Tanrı tarafından meydana getirildiği düşüncesini savunmak yanlıştır. Tanrı ne bilge bir sadist ne de iyi bir amaç uğruna bize işkence eden bağımsız bir yargıçtır. Aksine, bilgece sınırları dahilinde âleme koyduğu nizam doğrultusunda yarattığı varlıkları birbirlerinin kaderi olmaları için serbest bırakmıştır.

⁴¹ Hartshorne, *A Natural Theology For Our Time*, 81.

⁴² Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 294-295.

Hartshorne, Kafka'nın *Şato* adlı eserini bu konuda örnek verir. Kafka da ilâhî takdirin işleyişini son derece gizemli bulur. Onun temel vurgusu, herhangi birimiz ile her şeyin nihai yöneticisi arasındaki araçlar üzerinedir. Kitapta somut eylemler yalnızca köylüler ile şatonun sahibi olan ulaşılmaz aristokrat arasında yer alan bürokrasinin üyeleri tarafından gerçekleştirilir. Yani kaderlerimizin somutlaşmış hali bize az ya da çok kendimiz gibi olan diğer yaratıklardan gelir. Âlem de bir bakıma Kafka'nın romanındaki gibi bir bürokrasi yönetimidir ve eylemleri bir bireyin yaşamına ortam hazırlayan bu bürokrasinin üyelerinin hepsi de yanılabilir çünkü onlar az ya da çok akılsız, kusurlu araçlardır ve ne de olsa onlar ilahi varlıklar değildir.⁴³

Hartshorne görüşlerini desteklemek için Nikolay Berdyaev, Alfred North Whitehead, Paul Tillich gibi din felsefesinin önde gelen isimlerinden örnekler verir. Bu isimler birçok yönden farklı düşünürler olmalarına rağmen hemen hemen aynı kelimelerle yaratıkların eylemlerinde özgür olduklarını ve ilahi yaşama zenginlik kattıklarını ifade etmişlerdir. Bu doktrin "tüm varoluşun sonu Tanrı'nın yüceliğidir" şeklindeki eski söze yeni bir anlam kazandırmaktadırlar. Yani kelimenin tam anlamıyla bizler ilahi ihtişama hayranlık duymak ya da tadını çıkarmak için değil, onu geliştirmek için varız. Nihayetinde bizler sürekli büyüyen ilahi değerler hazinesine katkıda bulunanlarız. Tanrı'ya hizmet ederiz, Tanrı nihai amaçlarımız için bir araç değildir. Nihai ve kapsayıcı amacımız ilahi yaşama katkıda bulunmaktır.⁴⁴

Hartshorne âlemde bizim dışımızda da birçok canlı varlığın bulunduğunu ve çeşitli tehlikeler ve kötülükler ile karşı karşıya olmalarına rağmen yine de âlemde bir ahenk bulunduğunu iddia eder. Âlemdeki nisbi kötülüğü ileri sürerek bu âlemin tamamen çekilmez kötülüklerle dolu bir yer olduğunu iddia eden insanın böyle düşünmesinin sebebi akıllı ve bilinçli bir varlık olmasıdır. Ama bu akıl ve bilinç bazı insanlar için âlemdeki doğal yaşamla birleşerek bütünleşemiyor ve bir kaygı, mutsuzluk kaynağı oluyor. Bununla ilgili o şu örneği verir:

⁴³ Hartshorne, *A Natural Theology For Our Time*, 120-122.

⁴⁴ Charles Hartshorne, *Aquinas To Whitehead: Seven Centuries Of Metaphysics Of Religion* (Milwaukee: Marquette University Publications, 1976), 42-43.

İnsanlardan uzak bir yerde annesiyle birlikte bir geyik yavrusu düşünün. Kısa bir süre sonra geyik yavrusu bir kurt ya da dağ aslanı tarafından parçalanabilir. Ancak bu durum geyik yavrusu için yaşamın güzelliğini zehirlemez. Dürtülerinin ve algılarının uyumu mükemmeldir ancak ölümcül tehdidin kokusu rüzgârda kaybolmuş ve görüş alanının da dışında kalmıştır. Şimdi bir de ormanda tek başına bir adam düşünün, kurtların etrafta bir yerlerde olduğunu ve uzun süren bir kar fırtınasından dolayı aç olduklarını biliyor. Adam akli ve anlayışı sayesinde geyik yavrusundan üstündür, ancak bu üstünlük kaygı haline dönüşmektedir. Görünüşe göre insan, daha alçakgönüllü yaratıkların sahip olduğu bir ayrıcalığı, hemen mevcut tehlikeler dışında hiçbir şeyden acı çekmeme ayrıcalığını kaybetmiştir. Anlama yeteneği bu şekilde bir kötülük kaynağı mı olmalıdır? Bu kötülük için yeterli telafi nedir? Anlama üstünlüğünün tek erdemi tehlikelerden daha iyi kaçınmamızı sağlaması mıdır?⁴⁵ Pek çok fiziksel kötülük olasılığının ve nihai ölümün kesinliğinin insan için ortadan kaldırılması değil, yüzleşilmesi gereken şeyler olduğu açıktır.⁴⁶

Tanrı'nın doğadaki bütün canlıları bir uyum çerçevesinde belli bir düzende yarattığı düşüncesine dair ileri sürülen itirazların dayanağı doğada var olan çatışma ve kötülüklerdir. Bu yüzden insanların bir kısmı 'bu âlemi Tanrı yaratmıştır ve onda bir düzen vardır' şeklindeki önermeye itiraz etmektedir. Hartshorne onların kötülük olarak gördüğü şeylere biraz daha detaylı ve yakından bakılsa bu durumun daha farklı yorumlanabileceğini ifade eder. Çünkü âlemdeki düzen ve uyuma dair birçok örnek verilebilir. Hayvanlar genel olarak sağlıklıdır ve genel olarak içgüdülerine göre yaşarlar. Sonunda ölürlere ama sonsuza dek yaşamaları arzu edilir mi? Ölüm çözümdür. Üstelik daha güçlü bir hayvan tarafından hızlı bir şekilde öldürülmek, birçok insanın hastanelerdeki ölümünden daha iyi bir ölme şeklidir. Hartshorne'a

⁴⁵ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 240.

⁴⁶ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 235.

göre Tanrı'nın yarattığından çok daha iyi bir doğa tasarımını düşünebileceklerini söyleyenlere inanmak gerçekten güçtür.⁴⁷

Eğer Tanrı iyi ve her şeye gücü yeten bir varlık ise neden dünya her kötülüğün önleneyeceği, her sürecin tamamen arzu edilen bir sonuca ulaşacağı biçimde kontrol edileceği kadar düzgün bir şekilde bir araya getirilmemiş, yaratılmamış ve tasarlanmamıştır? diye sorulabilir. Hartshorne buna 'Dünya, ilahi çömlekçi tarafından şekillendirilmiş, her biri kendi uygun rafına pasif bir şekilde yerleştirilmiş olarak muhafaza edilen kilden yapılmış çömlekler gibi şey değildir ve olamaz' şeklinde cevap verir.⁴⁸

Hartshorne dünyada var olduğu düşünülen trajedinin bireysel manadaki özgürlüğün bedeli olduğunu düşünür. Bireysel anlamdaki bu özgürlüğün derinliği arttıkça hem iyilik hem de kötülük için olasılıklar da artar. Bu sadece ahlaki bir kötülük meselesi değildir. Özgürlüğün en masum kullanımları bile bir miktar çatışma ve acı çekme riski içerir. Ortaya çıkan olaylar pek çok kararın bileşimiyle ortaya çıkar. Ancak bu bileşimin kendisi önceden belirlenmiş bir karar neticesinde ortaya çıkmamıştır ve basitçe meydana gelir. Buna şans ya da tesadüf de denilebilir. Aslında her birey diğer bireyler için katedir. İlahi takdir bir tür üst kader olarak var olabilir, ancak işlevi bireylerin özgür etkileşimine sınırlar koymaktır, aksi takdirde saf kaos olur. Hartshorne böyle bir durumu başkan ve direktifleri olmayan bir komiteye benzetir ki bu durumda gerçekten de kaos olurdu. Bir başkan olduğunda ve direktifler verildiğinde yine de mükemmel bir düzen ve uyum olmayacaktır ve kesinlikle herhangi bir plana göre her detayın tam kontrolü de olmayacaktır ama yine de bir başkanın olmamasından daha iyidir. Tehlikeleriyle birlikte özgürlük olmadan ne iyi ne de kötü bir dünya olamayacağı için kötülük riski de her zaman vardır.⁴⁹ İnsan yeryüzünün en özgür canlısıdır. İnsanın özgür iradesiyle bazılarını yaratıcı bir şekilde gerçekleştirip bazılarını gerçekleştirmediği olasılıklar yelpazesi,

⁴⁷ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 310-311.

⁴⁸ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 312-313.

⁴⁹ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 314-315.

sonsuz büyüklükte bir faktör ile çarpılır. Dolayısıyla insan, büyük ölçekte iyilik ya da kötülük yapabilecek tek canlıdır. İnsanın bu ayrıcalığı, bazılarının görüşünün aksine, onu Tanrı'nın rakibi yapmaz. Doğanın yasalarını genel olarak insan koymuyor ve koyacağını varsaymanın da bir anlamı yok gibi görünüyor. Ancak insan kendi eylemleri için yasalar yapar ve dünyada sadece insan bunu bilinçli olarak yapabilir.⁵⁰

Hartshorne'a göre Tanrı bizim acılarımızı sadece bilmekle yetinmez. Tıpkı bizim bir dilenciye birkaç kuruş vererek acıdığımız gibi, Tanrı da bizim acularımıza bu şekilde sadece dışarıdan bakmaz. Tanrı da bizimle birlikte acı çeker ve kötülüğü ortadan kaldırmak için durmaksızın çalışır.⁵¹ O kötülüğün Tanrı'nın yarattığı dünyada bireysel varlıklar eliyle zuhur ettiğini düşünür. Onun yüce iradesi bu kötülüğün yaratıcısı değil iyileştiricisi ve ıslah edicisidir ve bu yüzden Tanrı'ya iyi demeliyiz.⁵² Tanrı her şeye kâdirdir, her şeyi bilir ve değerlerin en büyük koruyucusudur. Onun her şeye gücünün yetmesi, kötülüklerle dolu bir dünya yaratmayı değil, iyi oldukları ölçüde her şeyi yeniden üretmeyi içerir. O'nun her şeyi bilmesi, soğuk ve hissiz bir bilgi değil, dinamik bir bilgidir. O ebedidir ama içsel olarak dinamiktir yani değişendir, basittir ama sonsuzdur, her şeye gücü yeter, her şeyi bilir ama kötülük hakkında doğrudan bir bilgisi yoktur ve kötülüğü yaratmaz. Tanrı kötülüğü bilemez, çünkü yalnızca kendi içinde bulunan ve tamamen iyi olan şeyi bilir.⁵³

Doğanın kendi kendine yeterliliğine duyulan saygı, Tanrı'nın sorumluluğunun sınırlarına duyulan saygıdır. Doğada her şeyin kendi doğasına uygun hareket ettiğini kabul etmek, kötülüğün varlığını inkar etme duygusuzluğundan, kötülüğün oluşumunu Tanrı'ya atfetme hatasından ya da bu konuda hiçbir şey yapmama aptallığından kaçınmaktır.⁵⁴ Bazıları canlılar

⁵⁰ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 320-321.

⁵¹ Hartshorne & Reese, *Philosophers Speak of God*, vi.

⁵² Hartshorne & Reese, *Philosophers Speak of God*, 253-254.

⁵³ Hartshorne & Reese, *Philosophers Speak of God*, 315-316.

⁵⁴ Hartshorne & Reese, *Philosophers Speak of God*, 322.

acı çekmeyecek şekilde yaratılsaydı ya da dünya belirli iradeler tarafından yönetilseydi, kötülük asla âleme giremezdi; yine canlılar katı zorunluluğun gerektirdiğinin ötesinde büyük bir güç ve yetenek ile donatılmış olsalardı ya da âlemin çeşitli kaynakları ve ilkeleri her zaman adil mizacı ve ortamı koruyacak kadar doğru bir şekilde çerçevelenmiş olsaydı şu anda hissettiklerimize kıyasla çok az kötülük olması gerekirdi diyebilirler. Hartshorne bu düşünceleri, kör ve cahil olan yaratıklar için fazlasıyla küstahça bulur. Ona göre insanlar vardıkları sonuçlarda daha mütevazı olmalıdır.⁵⁵ Hartshorne tüm bireylerin kendi kaderini tayin etme hakkı bulunduğu için kozmik ilke veya güç tarafından tamamen kontrol edilmediklerini savunur. Ona göre kozmik düzen, tüm olayların meydana geldikleri gibi belirlenmesinden değil, her bir olayın doğasında bulunan kendi kaderini tayin etme gücüne sınırlar konulmasından ibarettir. Tanrı mutlak manada özgürdür ve insanlar da belli bir ölçüde özgürdür. Tanrı yaratıklarının ne yapacağını kesinlikle belirlemez; aksi takdirde onların var olmalarının bir anlamı olmazdı.⁵⁶

Hartshorne'a göre teistik dinler Tanrı'nın mutlak varlık yani değişmeyen varlık olduğunu ısrarla yinelerler. Oysa Tanrı'nın en az bunun kadar önemli fakat onların gözden kaçırdıkları bir yönü daha vardır. O da Tanrı'nın sosyal doğasıdır. Bir zât sosyal ilişkilerle, diğer kişilerle olan ilişkilerle nitelenen ve koşullanan bir varlık değilse nedir?⁵⁷ Hartshorne klasik teizmin savunduğu her şeye kâdir ve her şeye gücü yeten Tanrı tasavvuru ile böyle bir varlığın yarattığı varlıkların acı çekmesini bir çelişki olarak görür. Öyleyse Tanrı yarattığı varlıklara özgür irade verdiği için her şeye gücü yeten bir varlık da değildir. Bu bağlamda, düzenlilik ve güzelliğin Tanrı'nın sürece, varlığın akışına ikna edici bir güçle müdahale etmesinden kaynaklandığı sonucuna varabiliriz. Düzensizlik ve kötülük ise canlı ve cansız varlıklara bahşedilen kısmi özgürlük ve güçten kaynaklanmaktadır. Bu dünya, aslında her şey olduğu gibi en

⁵⁵ Hartshorne & Reese, *Philosophers Speak of God*, 432.

⁵⁶ Hartshorne & Reese, *Philosophers Speak of God*, 436.

⁵⁷ Charles Hartshorne, *The Divine Relativity: A Social Conception of God* (New Haven: Yale University Press, 1948), 25.

iyisi olduğu için değil, insanların kişisel özgürlüğü göz önüne alındığında en iyi dünyadır.⁵⁸ Tanrı tüm bireysel yaratıkları aktif bir şekilde sever ve onların refahı için her birini akla gelebilecek en etkili şekilde etkiler. Elbette Tanrı'nın takdiri yaratılmış öznelere eylemlerinin sonuçlarını garanti etmez bu nedenle kötülükten sorumlu olan Tanrı değil yaratılmışlardır.⁵⁹

Hartshorne yaratılmış varlıkların Tanrı'ya ve birbirlerine karşı bazı inisiyatiflere sahip olmaları gerektiğini ifade eder. Böylece dünyanın ayrıntılarına kısmen onlar karar vermiş olur. Bütün bunlar, yaratıkları Tanrı karşısında neredeyse bir hiç haline indirgeyen klasik teizmin karşısına yerleştirilir. Tanrı ne kadar mükemmel bir varlık olursa olsun, böyle bir varlık bile diğer varlıkların da özgür olmaları gerektiğini düşünüyorsa onlar arasında tam bir uyumu garanti edemez. Diğer yandan da Tanrı olmanın bütün acılardan kaçma değil tam tersine hepsini paylaşmak anlamına geldiğini anlayan biri için geleneksel anlamıyla kötülük sorunu ortadan kalkar.⁶⁰ Hartshorne'a göre nihai bireysellikleri içinde şeyler yalnızca fiillerinde etkilenebilir, salt zorlanamazlar.⁶¹ Doğal olarak Tanrı'ya ahlaki mükemmellik ve "mümkün olan en büyük gücü" atfeden her görüş kötülük sorunuyla yüzleşmek zorundadır. Tanrı "var olan tüm güce" sahip olsaydı, olan her şeyden sorumlu olması gerekirdi. Kötülük sorununun minimal çözümü, maksimal bir güç için bile bağlayıcı olan bir yetki ve dolayısıyla sorumluluk paylaşımının gerekliliğini onaylamaktır.⁶²

Hartshorne Tanrı'nın her şeye kâdir olması düşüncesi yerine değişen bir varlık olarak görülmesinin Tanrı'nın zayıf olması anlamına geleceği iddiasını zayıf bir argüman olarak görür. Hartshorne aslında değişmeyi kabul etmeyip her şeye gücü yetmeyi kabul etmenin Tanrı'yı sınırlamak anlamına geldiğini söyler. Her şeye gücü yetme ya da "mükemmel güç"

⁵⁸ Özgür, "From Process to God: A Muslim's Critical Engagement with Charles Hartshorne", 85-86.

⁵⁹ Philip E. Devenish, "Divinity and Dipolarity: Thomas Erskine and Charles Hartshorne on What Makes God "God", *The Journal of Religion* 62/4 (October 1982), 351.

⁶⁰ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, xv-xvi.

⁶¹ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, xvi-xvii.

⁶² Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 30.

hiçbir şekilde saf vurdumduymazlık ile aynı şey değildir ve bunu ima etmez. Mesela insanların birbirlerinden etkilenmelerinin nedeni kesinlikle sadece zayıflıkları değildir.⁶³ Bu durumda toplumsal değişime karşı çıkmak için kendilerince sebepleri olanlar, her şeyin düzenleyicisinin zamanın ve değişimin üzerinde olduğunu ve mümkün olan tüm değerlerin- dünyanın görünen kötülüklerine rağmen- Yaratıcının ebedi mükemmelliğinde gerçekleştiğini düşünmelidirler.⁶⁴

Tanrı'nın bedeninde (âlemde) nasıl çatışma, düzensizlik, kusurlar olabilir? Hartshorne'a göre Tanrı ve onun dünya bedeninde, kendisi için tahammül edilebilir olanlar dışında hiçbir çatışma, düzensizlik ve kusur meydana gelmez.⁶⁵ Kozmosu Tanrı'nın bedeni olarak gören Hartshorne kozmosun tüm parçalarının birbirine bağlılığı olan bir karşılıklılık içinde olduğunu ve Tanrı'nın dolaysız ortakları olduğunu düşünür.⁶⁶ Bilmek deneyim gerektirir; dolayısıyla Tanrı kötülüğün tezahürünü deneyimlemelidir. Yani Hartshorne'a göre Tanrı'nın her şeyi bilmesi için acıyı da bilmesi gereklidir. Biz varlığını bile bilmediğimiz milyonların sefaletinden ya da sevincinden etkilenmezken, Tanrı kendisini herhangi bir üzüntüden ya da sevinçten alıkoyamaz.⁶⁷

Hartshorne'a göre dünyayı iyi olmaktan ziyade kötü (ya da değersiz) bulan biri, her ne kadar teoride Tanrı'ya inandığını söylese de pratikte inanmıyordur. Şüpheciler kötülük ile Tanrı inancının çelişik olduğu konusuna dikkat çekerler ama bu çabalar teizmi gerçekten çürütmek için yeterli değildir. Dünyayı genel olarak iyi bulan bir teist haklı olarak bunun inançlarıyla uyumlu olduğunu hissedebilir.⁶⁸

Hartshorne'a göre kötülüğü Tanrı yaratmaz yani ahlaki kötülüğün faili bizzat insanın

⁶³ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 105.

⁶⁴ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 142-143.

⁶⁵ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 195.

⁶⁶ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 332.

⁶⁷ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 195-198.

⁶⁸ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 253-254.

kendisidir. Fakat burada akla gelen soru kötülüğü insanın özgür iradesine bırakan Tanrı dolaylı da olsa bu kötülükten sorumlu değil midir? Hartshorne'a göre değildir çünkü Tanrı insanı fiillerine zorlayan değil ikna edendir.⁶⁹ Hartshorne kötülüğü Tanrı'dan soyutlayarak ilahi varlık hakkında ideal bir fikre ulaştığını da iddia etmez. Ona göre Tanrı, yaşamı katıksız neşe ve güzellik olan bir varlık değil, hayal edebileceğimizden çok daha fazla kötülüğe katlanan kozmik bir acı çekendir. O, Tanrı'yı tasavvur ederken ondan soyutladığı şeyin cehalet olduğunu yani Tanrı'nın başkalarının acılarına karşı ilgisiz olmadığını ifade eder. Çünkü sevginin genel biçiminin başkalarının sevinciyle sevinmek ve üzüntüsüyle üzülme ya da onların refahını desteklemek ve bir bakıma sevdiklerini sevmek ve nefret ettiklerinden nefret etmek gibi iki yanı vardır.⁷⁰

Kötülüğün ve iyiliğin temeli aslında aynıdır, yani çoklu özgürlük. Dolayısıyla ideal olan kötülük riskini bir kereliğine ortadan kaldırmak olamaz, zira bu iyiliğe yönelik yeni fırsatları da ortadan kaldıracak ve iyiliğin tükenmez olanaklarının daha fazla gerçekleştirilmesini keyfi olarak durduracaktır.⁷¹ Tanrı iyilik için fırsatlar yaratır ve bunların her durumda mümkün olduğu kadarıyla gerçekleşmesini ister. Ancak fırsatlar, özgürlük nedeniyle riskleri de beraberinde getirir. Sırf bu riskler kötülüğe dönüştü diye Tanrı'nın kötülüğü arzuladığı iddia edilemez.⁷²

Tanrı'nın esas amacı, çeşitli durumları tüm dünyanın güzelliğini en üst düzeye çıkaracak şekilde bir araya getirmektir. Hartshorne'a göre ilahi her şeyi bilme yetisi mükemmel bir empati kapasitesini de içerir; bu da Tanrı'nın yaratılmışların hissettiği her şeyi hissetmesini gerektirir- yalnızca sevinç ve hazları değil, acı ve ıstırapı da. Değerimizi doğru ve kalıcı bir şekilde takdir eden Tanrı'nın sevgisi, sevgimize ilham verir; bizi anlayan bir dert ortağının

⁶⁹ Kasim Mominov, "Süreç Felsefesinde Ontolojik Prensiplerin Temellendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2011), 230.

⁷⁰ Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, 331-332.

⁷¹ Charles Hartshorne, "The Dipolar Conception of Deity", *The Review of Metaphysics* 21/2 (December 1967), 285.

⁷² Hartshorne, "The Dipolar Conception of Deity", 286.

sevgisi de karşılığında sevgimize ilham verir. Hal böyleyken, kendimize ya da başkalarına yaşattığımız sevinç ya da üzüntüleri Tanrı'nın hissedeceği düşüncesi de aynı şekilde büyük bir motivasyon kaynağıdır.⁷³ Tanrı her şeyi olması gerektiği gibi takdir edendir. Onda kıskançlık, rekabet, korku yoktur. O tüm yaratıkların iyiliğini ister. Onların iyiliğini ve kötülüğünü önemser. Tanrı birinin iyiliğini isterken diğerlerinin kederini göz ardı edemez (bizim her zaman az ya da çok yaptığımız gibi); çünkü hiçbir keder Tanrı için kayıtsız değildir. Bunun aksini düşünenler, Tanrı'nın hasta çocuğa, hastalığa neden olan bakterilerin sıkıntılarını tam anlamıyla umursamayacak şekilde iyi dileklerde bulunabileceğini sananlar olabilir. Ancak Hartshorne'a göre bu tür kişiler Tanrı hakkında antropomorfik düşünmektedirler.⁷⁴

Hartshorne'a göre tüm kötülükler mükemmel varlık tarafından deneyimlenir. Bununla birlikte kötülüğü deneyimlemek ya da algılamak ille de kötü olmak anlamına gelmez. Ancak acı çekme konusunda durum farklıdır. Kişi belirli, somut bir acıyı somut tikelliği içinde nasıl algılayabilir? Hartshorne bunun sempatiyle olduğu kanaatindedir. Neoklasik teizmin öne sürdüğü acı çeken bir Tanrı tasavvurunun sapkın bir fikir olduğunu Hartshorne kabul etmez.⁷⁵ Hartshorne'a göre Tanrı'nın dünyanın kötülüğünü tecrübe etmesi Tanrı'yı bizzat kötü de yapmaz. Çünkü, başkası tarafından işlenen kötülüğü tecrübe etmek O'nun için bir şeydir ve kendisinin kötü olması tamamen farklı bir şeydir.⁷⁶ Tanrı yaptıklarında özgürdür, ancak daha aşağı bir tarzda hareket etmekte özgür değildir. Tanrı iyiliğe mahkumdur.⁷⁷ Hartshorne'a göre böyle bir düzenin nasıl mümkün olduğunu kavramak bizim insani hayal gücümüzü aşar. Bu, kelimenin tam anlamıyla bir gizemdir. Ve buna olan inanç hayatlarımıza anlam kazandırır.⁷⁸

⁷³ Adams, *Horrendous Evils and the Goodness of God*, 76-77.

⁷⁴ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 141-142.

⁷⁵ Hartshorne, *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*, 43-44.

⁷⁶ Kasım Mominov, *Süreç Felsefesinde Ahlak* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 68.

⁷⁷ Hartshorne, *The Divine Relativity: A Social Conception of God*, 137-138.

⁷⁸ Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, 119.

Tanrı'nın kötülüğü bilmesi ve idrak etmesi bir başka deyişle içermesi O'nun zâtî olarak kötü olması anlamına gelmez. Hartshorne bu ayrımın önemini bir benzetme yoluyla açıklığa kavuşturmak ister. Bir ev küçük tuğlalar içerebilir ama bu yine de o evin küçük olacağı anlamına gelmez. Tanrı bilen bir özne olarak bir başkasının sahip olduğu hatalı bir inancı veya bir başkasının işlediği kötü bir eylemi bilebilir. Bu bilgi onu hatadan ya da kötülükten dolayı suçlu kılmaz.⁷⁹ Hartshorne göre ilahi bilgelik bile başkalarının ne karar vereceğini tamamen öngöremez (veya zamansız olarak bilemez). Yaşam basitçe bir karar verme sürecidir, bu da riskin yaşamın doğasında var olduğu anlamına gelir. Tanrı bile bunun aksini yapamaz. Riskin olmadığı bir dünya düşünülemez. Bu olsa olsa ne iyinin ne de kötünün olduğu tamamen ölü bir dünya olurdu.

Hartshorne'a göre kötülüğün, acının, talihsizliğin, kökeni ile tüm iyiliklerin, neşenin, mutluluğun kökeni aynıdır ve o da özgürlüktür yani kişinin kendi kararlarıdır. Tüm iyiliği iyi şansa ya da tüm iyiliği iyi yönetime bağlamak hatalıdır. Yaşam bu ikisinin bir karışımından başka bir şey değildir ve olamaz. Tanrı'nın iyi yönetimi, özgürlüğün ve dolayısıyla şansın kapsamını sınırlayan ama sifıra indirmeyen kozmik bir düzenin varlığının açıklamasıdır.⁸⁰ Failerin bu dünyada daha önce karar verilmemiş şeylere her an karar veriyor olmaları düşüncesi heyecan vericidir. 'Oluş' Tanrı için bile geçerlidir ve Tanrı bile her an bir yenilikle karşılaşır. Elbette ki böyle bir dünyada çatışmalar ve hayal kırıklıkları olacaktır. Böyle düşünüldüğünde kötülük problemi diye önümüze sürülen klasik kötülük problemi problem olmaktan çıkacak ve soru sadece şu olacaktır: Çok fazla özgürlükte çok fazla kötülük riski yok mudur?⁸¹ Hartshorne dünyada işlerin her zaman istediğimiz gibi gitmediğinin farkındadır. Ayrıca bu yaşamda kötülerin genellikle yaptıkları kötülüklerle orantılı olarak cezalandırılmadığını, iyilerin de yaptıkları iyiliklerle orantılı olarak ödüllendirilmediğini de söyler. Bununla birlikte,

⁷⁹ Santiago Sia, *God in Process Thought: A Study in Charles Harthorne's Concept of God* (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1985), 67

⁸⁰ Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, 18.

⁸¹ Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, 24.

yaratılmışlardaki bu özgürlük nedeniyle ki bu olmadan var olamazlardı, bazı hayal kırıklıklarının meydana geleceği anlamına gelir. Tüm bunlara rağmen Hartshorne önemli bir gerçeğe dikkatimizi çeker: “Freud Dünya bir anaokulu değildir derken bana göre böyle bir fikre ilişkin en son noktayı koymuş gibi görünüyor. Ve gerçekten de en iyi yönetilen anaokulunda bile bazı dilekler hüsrana uğrar.”⁸²

Dünyadaki her varlığın belirli bir oranda yaratıcı güce veya özgürlüğe sahip olduğu ve varlıkların yaratıcılıklarını kullandıklarında sonucun iyi ya da kötü olabileceği ifade edilmişti. Çeşitli özgür eylemlerin kesişme noktalarında ise gerçek bir imkân vardır. Hartshorne şunu demek istiyor: “Eğer benim kararlarım ve sizin kararlarınız birbirine bağlıysa, sonuç ikimizin de tam olarak belirleyemeyeceği bir şeydir. Bu sadece olur. Hiç kimse sonucu tamamen etkileyemez. Çeşitli özgür eylemlerin tesadüfen bir araya gelmesi, tüm acılarımızın nedenidir.” Hartshorne için x'in kararı y'nin kararıyla uyumluysa bu iyi şans aksi takdirde kötü şanstır. Bu, şansa bağlıdır çünkü ne x, ne y ne de üçüncü bir taraf daima uyumun hüküm sürmesini belirleyemez. Elbette insanlar tatmin edici bir sonuç elde etmeyi hedefleyebilir ama sonuçta hiç kimse bunu garanti edemez. Buradan çıkan sonuca göre dünya aktif, yaratıcı bireylerden oluştuğu için, her zaman kötülükler olacaktır. Kötülük bir nevi bizim ve başkalarının yaratıcılığı için ödediğimiz bir bedeldir. Öte yandan, dünyada var olan iyilik de yaratıcı özgürlükten kaynaklanmaktadır. Kötülük hiçbir şekilde olmasaydı bunun bedeli de aynı şekilde iyiliğin yokluğu olacaktı. Hartshorne'a göre kötülük riski ve iyilik fırsatı tek bir şeyin, çoklu özgürlüğün iki yüzüdür. Riskin gerekçesi, riskin ayrılmaz bir yönü olan iyilik fırsatıdır. Özgürlük ne kadar az olursa, riskler de o kadar az olur ve buna bağlı olarak iyilik fırsatlarının sayısı da azalır. Bu nedenle özgürlüğü azaltarak riskleri önemsizleştirmek, son tahlilde, iyilik fırsatlarını önemsizleştirmektir.⁸³

Tanrı, karar verme yetkisini başkalarına devretme konusundaki cömertliğiyle dikkat

⁸² Hartshorne, *Omnipotence and Other Theological Mistakes*, 37.

⁸³ Sia, *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead*, 54-56.

çeker. Tanrı başkalarına özgürlük ilham eder, böylece onların özgürce ama tutarlı ve genel olarak uyumlu bir dünyanın ortaya çıkmasını sağlayacak şekilde hareket etmelerini sağlar. Hartshorne'a göre, tüm gücü Tanrı'ya vermek sadece Tanrı'nın doğasını yanlış anlamaktır. Tanrı'nın tam kontrole sahip olmasını istemenin ve insanların pasifize edilmesini arzulamanın ideal bir yanı yoktur. Aksine, böyle bir özlem, zayıflığın belirtisidir. Her şeyi manipüle edebilmeyi arzulayan yalnızca aşağı, zayıf varlıklardır. Daima güvende olan varlık olarak Tanrı, kararların bir kısmını başkalarına bırakmaktan korkmaz. Karar verme yetkisini başkalarına devretme ve sonuçlara sevgiyle sahip çıkma konusundaki üstün cömertlik, işte gerçek üstünlük de budur.⁸⁴ İster bir tema ister bir ön kabul olarak kabul edilsin, Tanrı'nın dünyada aktif olduğu, kötülüğün üstesinden gelmek ve yeni şeyler yaratmak için çalıştığı fikri İncil geleneğinin merkezinde de yer alır.⁸⁵

Sonuç

Hartshorne'un kötülük problemi ile ilgili görüşleri üç temel itiraza açık gibi görünüyor. Bunlardan ilki, sınırlı/göreceli Tanrı'nın teizmin Tanrısı ile ayrıldığı ve kesiştiği noktalar net değildir. İkincisi, bu dünyada iyinin ve iyiliğin galip geleceği konusunda herhangi bir garanti verilmiyor. Son olarak da iyilik ve kötülük kavramları klasik teizmden oldukça farklı ele alınıyor ve alışılmışın dışında karakterize ediliyor. Yine Hartshorne'nun teodisesinde soru işaretleri barındıran noktalar da vardır. Örneğin Tanrı yarattığı varlıkların sevinç ve acılarını biliyor ve empatik bir şekilde ortak oluyorsa yani o da bunları deneyimliyorsa bu durum Tanrı'nın bilgisinde bir eksiklik olduğu fikrini akla getirmez mi? Oysaki Hartshorne Tanrı'nın her şeyi bildiğini iddia etmektedir. Hartshorne her ne kadar bunun bir sorun oluşturmaması için Tanrı'nın kötü niyetleri ve eylemleri bizim bildiğimiz gibi bilmediğini söylese de bu çoğu inananı tatmin etmemiştir. Üstelik bu empatik durumdan dolayı Tanrı dünyaya içkin olmak zorunda değil mi? Tanrı'nın Aşkını hangi bağlamda anlayıp nereye oturtacağız? Diğer

⁸⁴ Sia, *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead*, 58.

⁸⁵ Sia, *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead*, 63.

tarafından Hartshorne'un kötülük ile mutlak iyi Tanrı arasındaki çelişkiyi gidermek için sınırlı Tanrı anlayışını savunmak zorunda kaldığını görüyoruz. Yani Tanrı dünyadaki olayları tam olarak kontrol etmediği için kötülüğün var olması Tanrı'nın tüm yarattıklarına karşı olan iyiliğiyle bağdaşmaz değildir.

Hartshorne'un teodisesinin Tanrı'yı sınırlama gibi bir olumsuz tarafı olsa da insanın ahlaki sorumluluğunun sembolik olmaktan çıkmasını sağlamak, ona bir işlerlik kazandırmak ve alan açmak gibi olumlu tarafları da vardır. Üstelik bu sınırı kendisine Tanrı koyduğu için dinen de bir sorun oluşturmayacağına inanmaktadır. Hartshorne Tanrı'nın âlem üzerindeki tasarrufunun kudret sıfatına dayalı bir tasarruf olmadığını, karşılıklı ilişkiye dayalı, iknâî bir sürece dayandığını iddia ediyor. Hartshorne, Tanrı'nın gücünün mutlak kontrol olarak görülmemesi gerektiğine inanıyor. Bu, Tanrı'nın sınırlandırılması anlamına gelmez mi? Hartshorne, gerçek bir güçler çoğulluğunun olduğunu savunmanın Tanrı'nın benzersiz statüsünü küçümsemek anlamına gelmediğini savunuyor. Çünkü bu sınırlama Tanrı'ya dışardan başka bir varlık tarafından getirilmiyor ki onun Tanrılığına halel gelsin. Sistemi bu şekilde kuran, böyle olmasını isteyen bizzat Tanrı'nın kendisidir. Tanrı, kudretini başkalarının özgürlüğünü yok etme olarak değil, onların özgürlüğüne sınır koyma olarak gösteriyor ama Tanrı gücünün mükemmelliğini, başkalarının özgürlüğünü elinden alarak ya da engelleyerek değil, bu özgürlüğü teşvik ederek ve ilham vererek gösteriyor.

Hartshorne'un âlem tasavvuruna göre âlemdeki değişim süreklidir ve süreç içindedir. Âlemdeki her olay hem bu sürecin bir nedeni hem de sonucu olarak sürece etki eder. Tanrı'nın yarattıklarına verdiği özgür irade bu sürecin esas belirleyici faktörüdür. Tanrı sadece yarattıklarını özgür iradelerini gerçekleştirebilecekleri imkânları sunar. Onlara zorla bir şey yaptırmaz ama iyiye yönlendirir. İyiye yönlendirmenin mahiyeti Hartshorne'da Tanrı'nın başkalarında yaratıcı tepkilere ilham veren yaratıcı hatip, düşünür ve sanatçı olarak tasavvur edilmesiyle açıklanır. Özgür iradeli varlıklar kendi iradeleriyle ortaya koydukları fiillerin faili olunca her şeyin Tanrı'nın iradesi ile gerçekleştiği teistik görüş de iptal edilmiş oluyor. Bu

durumda kötülüğü ve acıyı yaratıcı eylemlerin talihsiz sonucu olarak yorumlayan Hartshorne'un felsefesinde kötülük probleminin çözümüne anlaşılır bir açıklama getirilmiş oluyor.

Diğer taraftan gücü sınırlı bir Tanrı'nın ahlaki ve dini şuuru tatmin edemeyeceği açıktır. Gücü sınırlı bir Tanrı, belki dünyadaki kötülükten sorumlu tutulamaz; ama sonunda elde edilecek iyiliğin zaferinden de O'na pay vermek mümkün olmaz. Yine bu noktada eğer Tanrı kötülüğü kontrol altında tutacak güçten yoksunsa daha başlangıçta dünyayı niçin yaratmıştır? şeklinde bir soru da cevapsız duruyor. Son cümle olarak Hartshorne'un teodisesi klasik teizmin ya da deizmin söylemleri dışında yeni bir şeyler söyleme denemesi şeklinde dikkate değer olsa da ortaya çıkardığı yeni sorular noktasında hala yetersiz görünmektedir.

Kaynaklar/References

- Adams, Marilyn McCord. *Horrendous Evils and the Goodness of God*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1999.
- Albayrak, Mevlüt. *Tanrı ve Süreç*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001.
- Aydın, Mehmet S.. *Âlemden Allaha*. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000.
- B. Cobb, John & Griffin, David Ray. *Process Theology: An Introductory Exposition*. Philadelphia: Westminster John Knox Press, 1976.
- Devenish, Philip E.. "Divinity and Dipolarity: Thomas Erskine and Charles Hartshorne on What Makes God". *The Journal of Religion* 62/4 (October 1982), 335-358.
- Griffin, David Ray. "Postmodern Dünyada Tanrı". çev. Mevlüt Albayrak. *Arayışlar* 1 (1999), 231-249.
- Haklı, Şaban. "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2002), 195-211.
- Hartshorne, Charles. *Man's Vision of God and the Logic of Theism*. New York: Willett Clark & Company, 1941.
- Hartshorne, Charles. *The Divine Relativity: A Social Conception of God*. New Haven: Yale University Press, 1948.
- Hartshorne, Charles. & L. Reese, William. *Philosophers Speak of God*. Chicago: The University of Chicago Press, 1953.
- Hartshorne, Charles. *The Logic Of Perfection And Other Essays in Neoclassical Metaphysics*. Illinois: Open Court Publishing Company, 1962.
- Hartshorne, Charles. "The Dipolar Conception of Deity", *The Review of Metaphysics* 21/2 (December 1967), 273-289.
- Hartshorne, Charles. *Aquinas To Whitehead: Seven Centuries Of Metaphysics Of Religion*. Milwaukee: Marquette University Publications, 1976.
- Hartshorne, Charles. "Categories, Transcendentals, And Creative Experiencing". *The Monist* 66/3 (July, 1983),
- Hartshorne, Charles. *Omnipotence and Other Theological Mistakes*. Albany: State University of New York Press, 1984.
- Hartshorne, Charles. *A Natural Theology For Our Time*. Illinois: Open Court Publishing Company, 1989.
- Hartshorne, Charles. "Redefining God". *American Journal of Theology & Philosophy* 22/2 (May 2001), 107-113.
- Koca, Özgür. "From Process to God: A Muslim's Critical Engagement with Charles Hartshorne". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 26 (2011), 81-92.
- Konigsburg, Joyce Ann. "Panentheism A Potential Bridge for Scientific and Religious Dialogue". *Connecting Faith and Science*. ed. Matthew Nelson Hill vd.. 161-182. Claremont: Claremont Press, 2017.
- Lucas Jr., George R.. "Charles Hartshorne: The Last or the First?". *The Personalist Forum* 14/2

- (Fall 1998),
Madden, Edward H. & H. Hare, Peter. *Evil And The Concept Of God*. Illinois: Charles C. Thomas, 1968.
- Mominov, Kasim. *Süreç Felsefesinde Ahlak*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Mominov, Kasim. "Süreç Felsefesinde Ontolojik Prensiplerin Temellendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2011), 219-233.
- Özdemir, Metin. "Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 225-257.
- Özgül, Kadri. *Charles Hartshorne'un Neo-Klasik Teizmi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Pak, Kenneth K.. *Divine Power and Evil - A Reply to Process Theodicy*. London: Routledge, 2016.
- Plantinga, Alvin. *God Freedom, and Evil*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1974.
- Rowe, William L.. *Philosophy of Religion: an Introduction*. California: Wadsworth, 2007.
- Simoni, Henry. "Omniscience and the Problem of Radical Particularity: Does God Know How to Ride a Bike?". *International Journal for Philosophy of Religion* 42/1 (August 1997), 1-22.
- Sia, Santiago. *God in Process Thought: A Study in Charles Harthorne's Concept of God*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1985.
- Sia, Santiago. *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead*. Berlin: Peter Lang Publishing, 2004.
- Stearns, Brent. "Hartshorne And Idealistic Philosophy". *American Journal of Theology & Philosophy* 7/1 (January, 1986), 28-40.